

ГЛАВНИ ЧЕРТИ НА ПРЕРАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ОТНОШЕНИЯТА ЦЕНТЪР–ПЕРИФЕРИЯ

THE MAIN FEATURES OF THE REDISTRIBUTION OF THE POPULATION OF BULGARIA IN THE CONTEXT OF THE RELATIONS CENTRE–PERIPHERY

In the second half takes place massive redistribution of the population of Bulgaria related to internal migration and urbanization. By the mid-80s, the capital and regional cities have focused more than 40% of the population. One result was a depopulation of remote rural and border areas, and this demonstrates the effect of “centre-periphery”. Over the past two decades, the concentration still conditions an overall reduction of population. Significant changes have been observed in the distribution areas, administrative units and settlements. The contrasts in demographic and socio-economic development of the national territory get stronger.

Keywords: centre-periphery, population distribution, regional development.

През втората половина на ХХ век в България протече мащабно териториално преразпределение на населението. Основополагащи причини са индустриализацията и урбанизацията в страната, които за няколко десетилетия силно интензифицират вътрешните миграции. Към средата на 80-те години, когато тези процеси позатихват, столицата и окръжните градове съсредоточават над 40% от населението. Един от резултатите е обезлюдяването на териториите отдалечени от големите градове и на граничните селски територии. В края на периода социално-икономическите и демографските контрасти са определяща черта в регионалното развитие на страната.

Редица негативни процеси през преходния период още повече отдалечиха възможността да се постигне устойчиво и възходящо развитие на всички части от националната територия. Сред главните причини са продължаващото стичане на населението и преразпределението му в полза на най-големите градове. Дисбалансът между районите се дължи най-вече на столицата. „Тежестта“ на София спрямо останалата част на страната нараства и е една от причините за изостряне на проблема „център-периферия“ на национално ниво. Този тип отношения се налагат и от все по-изразените различия и неравновесия вътре в районите, областите и общините.

През последните години на преден план у нас излязоха проблеми като отрицателният естествен прираст, намаляващият брой население, пълното обезлюдяване на голям брой села. Това не означава, че въпросите на урбанизацията са загубили значение, вкл. и поради връзките с тези на населението, селищната мрежа и регионалното развитие.

Определящите реалности в България са: продължаваща критична и непредвидима в бъдещето демографска ситуация, териториално разширяване на обезлюдените

територии, задълбочаващи се неравновесия „център-периферия“, рязък срив във функциите и пространствените влияния на селищата и селищната мрежа ... и продължаващата травмираща бедност и нисък стандарт на живота на хората. В допълнение – не се предлагат целенасочени политики и модели за ограничаване и задържане на деструктивните процеси, липсва научно обоснован и ефективен модел за регионално развитие, устройство на територията и регионално управление на страната (Димов 2012).

През последното десетилетие на миналия и първото десетилетие на настоящия век концентрацията продължава в нови условия, в т.ч. общо намаляване на броя на населението на страната. Тази инерционност допълнително засилва териториалните контрасти. Броят на населението на районите, общините и градовете устойчиво спада, вкл., под нормативните изисквания за тяхното обявяване.

При преброяването през 2011 г. в две области – София (столица) и Пловдив живее 27% от населението на страната. Други две области – Варна и Бургас са с население над 400 хил. д. Общо в четирите най-големи области е съсредоточено 39% от населението. Три от общините в тях са най-многолюдни – Столична община (1 292 хил. д.), Варна и Пловдив (около 340 хил. д.).

На по-ниско териториално ниво разпределението на населението се проследява по населени места. Най-големите градове, с население над 100 хил. д., са седем и в тях живеят 34% от населението. За сравнение, през 2001 г. градовете с население над 100 хил. д. са били девет с населението 32% от общото. Между преброяванията през 2001 г. и 2011 г. по-малко от 9% населени места в страната имат положителен прираст. С най-голям положителен прираст са София (111 хил. д.), Варна (22 хил. д.) и Бургас (8 хил. д.). Неравномерността в развитието на населените места, вкл. между главните градове, в съвременния етап се засилва. С най-висока абсолютна стойност на отрицателен прираст са градовете Плевен (-15 хил. д.), Русе (-12 хил. д.) и Видин (-9 хил. д.).

Изследването се основава на данни за прираста по населени места за периода 1985–2011 г. Този период отбелязва значими изменения в динамиката на населението на България и в неговото териториално разпределение. Той съществено се отличава от предишният „урбанизационен“ период в развитието на страната от 50-те до 70-те години на XX в.

Моделът „център-периферия“ отдавна е в методологическия апарат на социално-икономическа география на България и в регионалните изследвания. Настоящата работа разглежда съвременното преразпределението на населението в четири аспекта, отразяващи взаимосвързаните процеси на концентрация, зонироване, агломерироване и субурбанизация. За да се диагностицира тяхното ниво и резултати се използват сравнения на динамиката на населението за достатъчно дълъг и представителен период.

До началото на мащабната индустриализация основен регионален проблем в нашата страна са различията между културното развитие на града и селото, между столицата и няколкото по-големи градове, и провинцията. Извън тях няма съществени регионални диспропорции в развитието породени от разселването, селищната мрежа, инфраструктурата или екологическото състояние. В основата на регионалните проблеми унаследени от централизираното планиране и управление в бившите социалистически

страни са мащабите, начинът, формите и скоростта на индустриализацията. Безспорно, проблемите на регионалното развитие възникват вследствие на трансформацията на аграрните общества с дисперсно и относително равномерно заселване, локално свързано със земята, в индустриални общества и централизиран тип заселване, породено от промишлената локализация и концентрация (Гешев 1999).

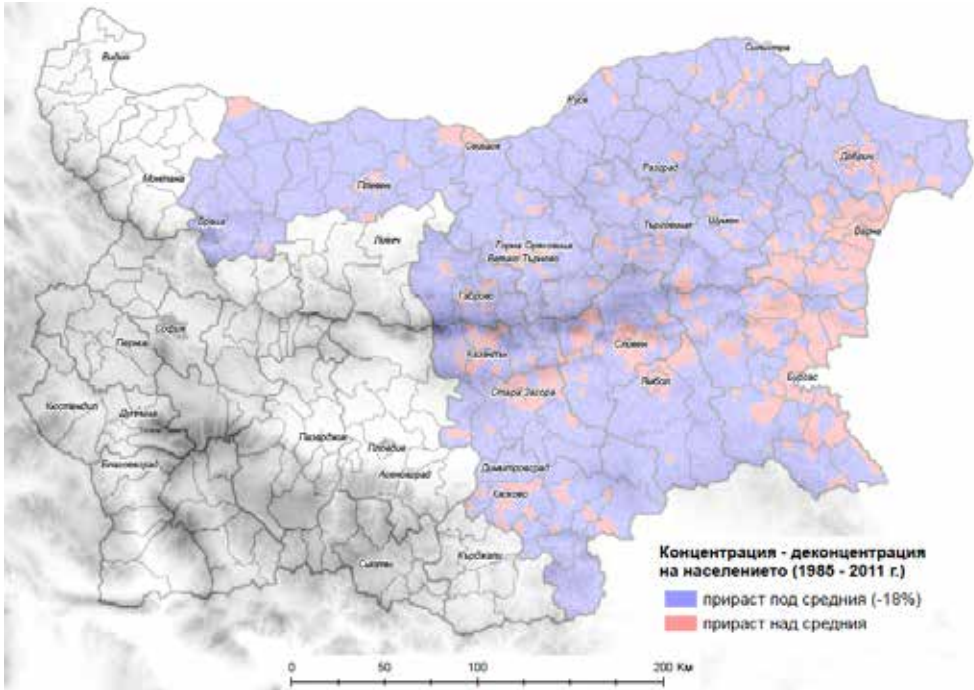
Новата нормативна уредба, раздържавяването, реструктурирането на икономиката, присъединяването към ЕС и др. процеси след 1989 г. наложиха нов подход в районирането и в регионалната политика. Балансираното развитие на отделните райони на страната е ангажимент и задача пред регионалната политика (Колев 2008).

При определянето на териториите концентриращи население за периода 1985–2011 г. гранична е средната стойност на темпа на прираст на населението в страната (–18%). Почти навсякъде са използвани очертанията на реалните землища на населените места. По тях се разграничават териториите на концентрация, респ. деконцентрация. Първите през посочения период са с нараснал дял от общия брой население, втрите – с намаляващ.

В биполярният модел средният темп на прираст разграничава два типа територии, обобщено представляващи полюсите в териториалното преразпределение на населението. Това е метод за контрастиране на явлението свеждайки характеристиките му до най-главните, определящите черти.

Фиг. 1

Територии на концентрация на население

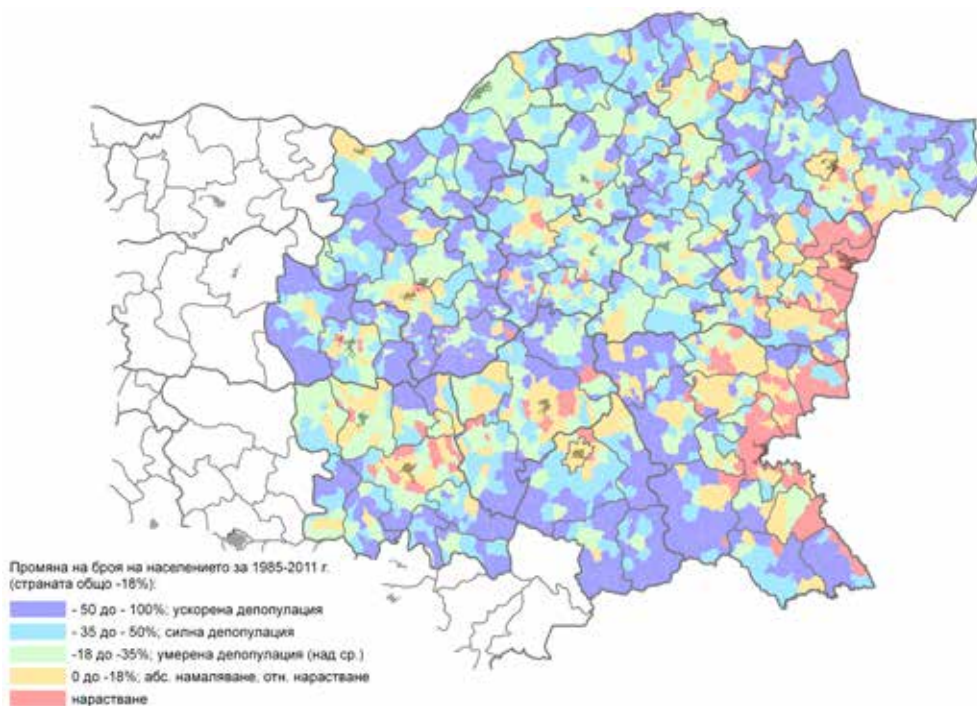
На извадката (Фиг. 1) се виждат оформени двете крайбрежни зони на концентрация на населението – съответно на Варна и Бургас, които са пред свързване помежду си. Първата се простира от Балчик до Шкорпиловци, а втората обхваща почти изцяло южното черноморско крайбрежие. И двете зони имат „разширения“ в западна посока, съответно към Добрич, Девня-Суворово и по долините на реките Камчия и Луда Камчия, т.е., към селища с по-благоприятни етнодемографски показатели от общините Долни чифлик, Дългопол и Руен.

С отдалечаване от крайбрежието към вътрешността относително по-добре изразени са териториите с концентрация на население в Южна България, докато тези в Северна България имат съвсем фрагментарен вид. Като примери в източната част на страната изпъкват концентрациите Сливен-Ямбол и тези около Стара Загора и Хасково.

В противостоящите по динамика територии протичат специфични трансформации на селищните форми. От една страна, формиращите се градски агломерации отразяват нивото на урбанистична концентрация, нейният териториален обхват и структура. От друга страна, в териториите на особено силна депопулация се отива към деградация на селищните структури – спадане на функционалната активност, западане на жилищния фонд, отслабване на транспортните и социално-териториалните връзки, пълно обезлюдяване, временна населеност, административно заличаване, прекъсване на инфраструктурата и т.н.

Фиг. 2

Зониране по прираст

Зонирането на територията на страната по динамика на броя на населението е резултат от гравитационното въздействие на главните центрове и формирането с отдалечаването от тях на „дълбока“ периферия с все по-влошени показатели. Диференциацията проличава добре при използването на достатъчно на брой стъпаловидни стойности: положителен прираст, отрицателен прираст по-малък от средния и три нива на по-голямо намаляване – умерено, силно и ускорено. Последното включва намаляване до 100%, т.е. пълно обезлюдяване (Фиг. 2). Степените на промяна спрямо базовата година са аргументирани и очертаването на зони с различна динамика е изследователски подход към обективен процес на териториална диференциация. Те изразяват скоростта на депопулация за периода 1985–2011 г.

За разлика от генералното разделение „концентрация-деконцентрация“, зониранието по прираст съсредоточава вниманието върху детайлите на териториалното пре-разпределение и ефекта център-периферия в динамиката на населението. Периодът е сравнително кратък, но съвременното, моментно позициониране на една или друга зона е естествено продължение на процеси установени за предходния период (Янков 2000).

Влияние върху компактността и конфигурацията на зоните дава разположението на големите градове, крайморското и крайгранично географско положение, и др. Наличието на голям брой териториални единици, разкрива повече или по-малко концентрична поясност с все по-голям спад на населението с отдалечаване от главните градове. Потвърждава се устойчивостта на почти непрекъснатата Странджанско-Сакарско-Източнородопска зона на ускорена депопулация включваща населените места с намаляване на населението над два пъти. Чрез „ръкавите“ от землища по хълмистите възвишения ограничаващи Старозагорското поле, Среднотунджанското поречие и Бургаската низина, тя се свързва на север със сходни по динамика зони в Средна гора и Стара планина. В Северна България относително многобройни по състав и компактни групи селища с ускорена депопулация има в Предбалкана, но и в равнинни територии – Добруджа, долното Янтренско и Осъмско поречие и др.

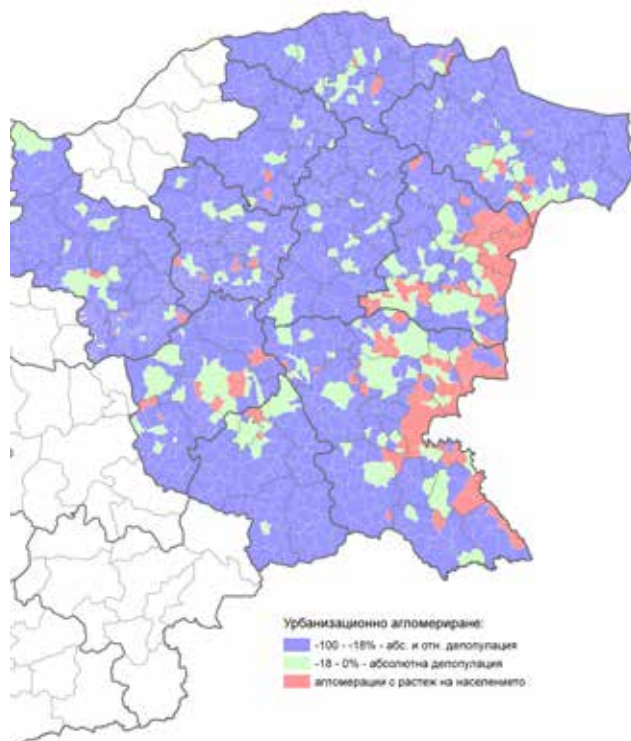
В очертаванията и отдалечеността на тези групи населени места от областните градове се разкрива закономерност подсказваща факторите на процеса и ролята на „центъра“. Обикновено, най-силна е депопулацията в периферията на административните области, там където се застъпва влиянието на съседни, но относително по-отдалечени областни центрове. Ако се абстрахираме от вече формираните демографски структури на селската периферия и тяхното влияние върху възпроизводството, би могло да се предположи, че се създава своеобразна инверсност на гравитацията, т.е. в най-голяма степен областният център привлича населението на най-отдалечените селища. Примери за това дават редица съседни областни територии – Бургас-Ямбол, Велико Търново-Търговище, Добрич-Силистра и др. С приближаване към големите градове се забелязва подобряване на показателя, като все по-компактни стават териториите с умерено и слабо намаляване.

Степенното деление по-горе служи и при обосноваването на обхвата на урбанизационно агломериране. Градските агломерации са с изразено ядро и растеж на насе-

лението открояващ ги от съседните територии в които намаляването на броя на населението е със скорост по-голяма от средната (абсолютна и относителна депопулация). Териториите на градско агломериране в съвременния етап се очертават от съчетанията: растеж на ядрото – големият град и предградията или ядро със слабо намаляване на населението и растеж в предградията.

Фиг. 3

Агломериране на населението

Екстензивната урбанизация, доминираща в развитието на страната през втората половина на XX в., доведе до струпване на населението в големите градове и непосредственото им крайградско обкръжение. Общите условия на динамиката на населението на страната през последните два десетилетия години са база за разграничаването в този аспект на три вида територии – с абсолютен растеж на броя, с абсолютна депопулация (до границата от -18%) и с абсолютен и относителен спад. Като изключим някои разпръснати и малки населени места с нарастване за 1985–2011 г., в първият вид са селищните територии формиращи крайморските агломерации на Варна и Бургас. Групи от селища-предградия с нарастване, в източната половина на страната, има и около Стара Загора, Сливен, Ямбол и Добрич. Формирането на подобно обкръжение е маркер

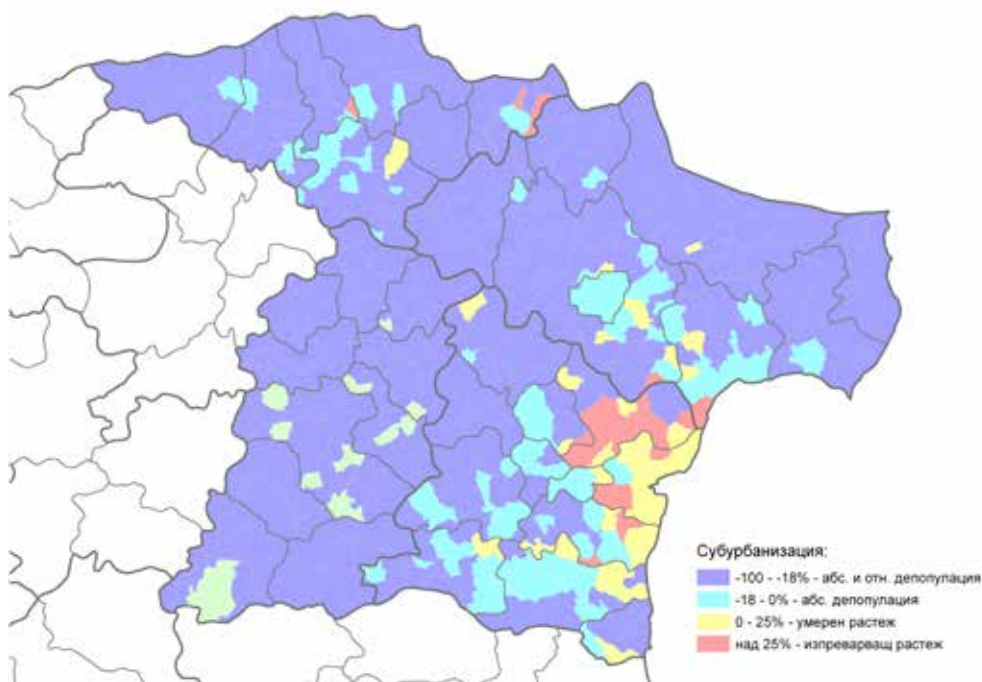
за развитие на градска агломерация. То е доста фрагментарно около Велико Търново и Габрово, но отсъства при Русе, Шумен и по-малките областни центрове в Североизточна България, т.е. при градовете със значително намаляване на населението.

Четвъртият аспект в изследването на отношенията център-периферия на съвременния етап е свързан с процеса на субурбанизация. В хода на урбанистичното развитие ядрата и предградията имат различна роля. Развитието на субурбанизацията у нас през последните десетилетия е факт, установен и в други изследвания. Това прави още по-необходимо разкриването на различията в динамиката на териториално-структурните компоненти на агломерациите. Тук се използват следните степени: изпреварващ растеж – над 25%, положителен прираст до 25%, съответно, за териториите с намаляващо население – депопулация до –18% и по-голям спад (от –18 до –100%).

Териториите на населените места с прираст над 25% за 1985–2011 г. формират части от агломерационната периферия (Фиг. 4) при положителен прираст на най-големите градове. Слабата депопулация е характерна за най-външната периферия на големите агломерации и за ядрата – средни градове.

Фиг. 4

Субурбанизационна динамика (пример – Варненска агломерация)

Преобладава разбирането, че субурбанизацията е напреднал стадий в развитието на урбанизацията. Една от отличителните черти на процеса е по-голямата роля на предградията в растежа на агломерациите, сравнени с агломерационното ядро. Досе-

гашните изследвания показват, че масата на прираста на население в агломерациите у нас все още се формира основно от ядрата. Същевременно, налице са населени места, близки, но и по-отдалечени предградия с темп на прираст, превишаващ този на ядрата. За изследвания период 1985–2011 г. приемаме като условен разграничител прираст на населението 25%. При тази стойност ясно се очертават зони на изпреварващ растеж в дъга от населени места западно от Варна (Фиг. 4), както и в крайните северни и южни населени места от Бургаската агломерация.

Формиращите се агломерации на Сливен, Стара Загора, Ямбол и Добрич показват много ранен етап на субурбанизационен процес. За разлика от Варна и Бургас, при тях отсъства цялостна зона придружаваща или изпреварваща темпа на ядрата. Бавното намаляване на населението в четирите града се съпътства от слаб растеж на част от предградията. Подобна е ситуацията около Габрово, В. Търново и Казанлък, които, както вече беше посочено, са с намаляващо население. Част от средните и големи градове – областни центрове имат в непосредственото си обкръжение само едно-две села с по-благоприятни динамични показатели, а при Русе и Силистра такива напълно отсъстват.

Развитието на агломерационните ареали е процес на разширяване на въздействието на агломерационното ядро върху значителна част от територията на района. Той активизира вътрешнорегионалните връзки и съдейства за смекчаване на различията градски центрове-областни и районни периферии.

Съвременното териториално преразпределение на населението у нас може да бъде интерпретирано като проява на задълбочаващ се ефект „център - периферия“. Представените аспекти на динамиката на населените места отразяват възможностите за изследване на сложен, многопластов географски процес с използването на количествени показатели. Изводите за задълбочаване на контрастите в териториалното развитие се базират на достоверни статистически данни и откриват възможност за по-задълбочено географско осмисляне на развитието „център - периферия“ в условията на намаляващо население. Бързото обезлюдяване при което само за четвърт век населените места са загубили над една трета или дори над половината от населението си, определя развитието на обширни територии в страната. Намалява броят на центровете с растеж, като част от тях, вкл. областни градове, имат негативна динамика, която не ги отличава от селското обкръжение. Същевременно се засилва ролята на най-големите български градове и техните агломерации, които продължават да увеличават населението си.

Антиполюсът, т.е. периферната територия, деградира в преход от сравнително бавен растеж на населението към умерено, ускорено и дори пълно обезлюдяване на съставните населени места. Най-критична е популационната динамика на селското население и състоянието на състената и относително равномерна мрежа от малки села. Низходящата тенденция при тях е много по-силна и добре илюстрира ефектите „център - периферия“ на регионално и областно ниво. Депопулацията застрашава фактическото съществуване на най-малките, но и най-многобройни елементи в селищната мрежа – много малките (до 200 д.) и малките села (200-500 д.). Първата група села е увеличила броят си от около 1700 през 1985 г. до повече от 2500 през 2011 г.

През периода 1985–2011 г. по-малко от 400 села запазват или увеличават броя на населението си. Половината от тях са с население над 200 д. Около 470 села и 80 градове отбелязват слабо намаляване на населението – под средното за страната (–17,7%). Тази стойност на прираста обединява групата с пасивна концентрация (концентрация при депопулация). Останалите над 4,3 хил. населени места са с по-голямо от средното намаляване на населението. В този общ брой са 680 села загуби над три четвърти или дори изцяло населението си.

През последните две десетилетия преобладаващ дял в намаляването на населението има отрицателният естествен прираст. Този факторът ще запази значението си за общата популационна динамика. Формиралите се демографски структури правят почти невъзможно излизането от негативната инерция на раждаемостта и смъртността.

Резултатите от миграциите могат да бъдат оценени по-пълно като се използват данните за миграционните потоци между областите, напр., „към“ и „от“ областите с най-голям брой заселени и изселени. За периода 2007–2012 г. данните включват и външните миграции, но определяща е вътрешната съставка. Областите с най-голям брой заселвания са София (столица), Пловдив, Бургас, Варна, Стара Загора и Велико Търново. Тази група е с постоянен състав през последните шест години. На Град София се падат 17%, а заедно със следващите пет области – почти 50% от всички заселвания в страната. Освен столицата, много висока е интензивността на заселванията в областите Бургас, Стара Загора и Велико Търново. Обяснението е свързано с влиянието на различни фактори. За Бургас от най-голямо значение са социално-икономическо развитие и формирането на нови ваканционни селищни образувания по крайбрежието. За област Стара Загора определяща е стабилната индустриална заетост, докато за област Велико Търново – университетските функции на областния център и Свищов.

Съществуват устойчиви и мащабни миграции между София, Пловдив, Варна, Бургас и др. области с големи градове. Извън този обмен между главните центрове на страната, потоците са предимно междусъседски. Забелязва се „стъпаловидност“ в миграциите – от области с по-малки към области с по-големи градове, а от тях (или директно) към столицата. Потокът заселващите се в Град София, напр., може да бъде разграничен на четири съставки: от съседните Софийска област и Перник; от Пловдив; от Северозапада (вкл. Плевен); от останалите области, и най-вече – Благоевград, Варна, Бургас, Велико Търново и Стара Загора.

От изселващите се от столицата най-големи през периода 2007-2012 г. са направленията към областите София и Перник, и към Бургас.

Средногодишният брой на заселванията от други области в област Пловдив за периода е 11,2 хил. д. Най-голям е дялът на идващите от София (столица) и Пазарджик, следвани от три други съседни области – Смолян, Стара Загора и Хасково. Изселванията от областта са насочени основно към столицата и област Пазарджик. Съседски потоци пораждаат и значителни обратни по направление, компенсационни миграции.

Областите Варна и Бургас са с малка разлика в броя на заселванията – по около 9 хил. средногодишно. Има голямо сходство и във входящо-изходящите потоци. В област Варна преобладават заселници от съседните Добрич и Шумен, които са в по-ограничен

трудов пазар, както и идвадесет от София (столица). В Бургас преобладават заселници от Сливен и Ямбол, следвани от Град София, Пловдив и Варна. Извън съседните области, изселванията от Варна и Бургас са основно към столицата.

Преразпределението на населението между по-слабо развитите и по-силно развитите райони има количествена, но и качествена страна, отразяваща възрастовите, образователните, професионално-квалификационните и културните характеристики. Регионалната политика трябва отговори с ефективни усилия за подобряване на условията на живот и икономическа дейност в районите с депопулация. Забавянето стеснява възможностите за активизация и оползотворяване на потенциала им, а мерките в това отношение ще изискват в бъдеще все по-големи средства.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Гешев 1999: Гешев, Г. Проблеми на регионалното развитие и регионалната политика в Република България, София.

Димов 2012: Димов, Н. Райониране, социално-икономически райони и регионално развитие на България. Габрово.

Колев 2008: Колев, Б. Националното географско пространство на Република България. София.

Младенов 2009: Младенов, Ч., Е. Димитров. Урбанизационният процес в България през периода от края на Втората световна война до наши дни. – География, 3/2009, София.

Янков 2000: Янков, Р. Концентрация и депопулация. В. Търново.

Янкова 2010: Янкова, Н., С. Иванов, Г. Шопов, Я. Кирилова, Н. Чкорев, Териториални различия в България – тенденции, фактори и политики. София.

* * *

МРРБ, Националната стратегия за регионално развитие (НСРР) на Република България за периода 2012–2022 г. С., 2012.

МТСП, Актуализирана национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012–2030 г.). С., 2012.

НСИ, Районите, областите и общините в Република България 2012. С., 2014. (електронна версия).

НЦТР, Национална концепция за пространствено развитие за периода 2013–2025 г., 2012.

Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1. Население. Книга 1. Население по области, общини и населени места. С., 2012.